

Balázs Géza

Hungaropesszimizmus

Kommunikációs, nyelvi megjegyzések a magyarok állítólagos borús lelkületéről

Időről időre fölvetik, hogy a magyar pesszimista lelkületű nép. Ez tükröződik irodalmában, mindennapi kommunikációjában, sőt számos káros, pusztító szokásában. Ezzel kapcsolatban sok mítosz is született, amely nemzedékről nemzedékre száll, amelyet időnként a politikai kommunikáció is föl-fölkap.

A következőkben felsorolok néhány példát, amely a magyarok pesszimizmusát, az ún. hungaropesszimizmust hivatott indokolni.¹ Magam is vallom a nyelvi relativizmus (determinizmus) azon tételét, mely szerint a nyelv, különösen az anyanyelv kapcsolatban van a gondolkodással, viselkedéssel. Ennek ellenére nem látok bizonyítékot arra, hogy az egyik nép pesszimistább lenne egy másiknál. Sokkal inkább igaz az, hogy a népekre sztereotípiákat ragasztanak – s ezek a sztereotípiák olykor önálló életre kelnek.

A hungaropesszimizmussal (pesszimisztikus világnézettel) kapcsolatban a hétköznapi kommunikációra vonatkozó korai adatokkal nem rendelkezünk, ezért az irodalomban kell nyomoznunk. Az első büntudathullám a 14. században bukkan fel Magyarországon. Ezt követi a 16. századi reformáció, amelynek büntudathullámát fölerősítette a Magyar Királyság szétesése, Magyarország három részre tagolódása, a török megszállás. A hungaropesszimizmus emblematikus megnyilvánulása Szkhárosi Horvát András Az átokról című verse 1547-ből, amelyben félelmetes szavakkal idézi meg Mózes átkait – a legsúlyosabb átokig: az idegen nép szolgaságába kerülésig (Klaniczay, 1964. 346.).

A romlás, nemzethalál, a büntudat, valamint ennek kiváltó oka a bűn, az átok motívuma azután végigkíséri a magyar irodalmat – a reformkor legnagyobb verseiben pedig valóságos nemzeti mítosszá nővi ki magát.² A magyar himnusz is büntudatával rí ki a többi nemzet himnusza közül (Hankiss, 1983. 348.).

A pesszimisztikus mítoszok között a leginkább konkrét az ún. turáni átok. A turáni átok a széthúzást jelenti, azt, hogy két embernek sosincs egy véleménye (Karácsony, 1985. 372–373.). A turáni átok motívumát a politikai széthúzás, pártosztódás magyarázatára sokszor alkalmazzák – napjainkig (pl. „Három magyar – négy párt”). A széthúzás eredetét honfoglalás kori átokban látja a nemzet nagy költője, Vörösmarty Mihály:

Az átok

„Férfiak!” így szólott Pannon vészistene hajdan,

„Boldog földet adok, víjjatok érte, ha kell.”

S víttanak elszántan nagy bátor nemzetek érte,

S véresen a diadalt végre kivítta magyar.

Ah de viszály maradott a népek lelkein: a föld

Boldoggá nem tud lenni ez átok alatt.

Kölcsey Ferenc Himnusza (1823) nyolc versszakból áll, amelyből kettő a keret, hat pedig a történelemmel foglalkozik. A hat versszakból kettő a dicső korai történelmi múltat idézi, majd négy a magyarokra a saját „bűneik” miatt szakadt vészterhes történelmi helyzeteket idézi. A Himnusz fő gondolata tehát a bűn, a magyarok bűnei, amelyek miatt az Isten büntetést mért rájuk (tatárjárás, 150 éves török uralom, testvérharc, elveszített függetlenség). A Himnuszban előforduló „balsors” szóösszetétel ugyancsak jelképekké vált, egy „mai” szólásban is felbukkan: „Olyan vagy, mint a Himnuszban a balsors” (arra mondják, aki nagyon rosszul néz ki).

Vörösmarty Mihály másik nagy pesszimista verse a Keserű pohár (1843) – tulajdonképpen egy bordal, a magyarokra annyira jellemző „sírva vigadás” példája, ha az ember csatlakozik szíve választottjában, barátjában, honszeretetében, ha csak gondok mardossák:

Gondold meg és igyál:
Örökké a világ sem áll;
Eloszlik, mint a buborék,
S marad, mint volt a puszta lég.

A hungaropesszimizmus nyilvánvalóan összekapcsolódik a magyarokra annyira jellemző passzivitással. A passzivitás, a visszahúzódás részben ázsiai jellemvonás (minek kapkodni, sietni), részben történelmi tapasztalat („Ne szólj szám, nem fáj fejem”). A passzivitás képes erejű kifejezése a magyar nyelvben a patópáloskodás. Petőfi Sándor Pató Pál úr című versében karikatúraszerűen rajzolja meg a tétlenkedő, semmit tenni nem akaró Pató Pált. A vers következtetése pedig általában utal a magyarokra:

Életét így tengi által;
bár apái nékie
Mindent oly bőven hagyának,
Soha sincsen semmije.
De ez nem ő hibája;
Ő magyarnak születék,
S hazájban ősi jelszó:
„Ejh, ráérünk arra még!”

Karácsony Sándor (1985. 51–54.) a patópáloskodás eredményének tartja a passzív ellenállást, a passzív rezisztenciát. A passzivitást a magyar csak egy rövid időre adja fel: ez a hirtelen fellobbanó, de csak rövid ideig tartó lelkesedés, a szalmaláng-effektus – amely ugyancsak a magyarok jellemvonása.

Megfigyelhető, hogy a nagy pesszimista lelki járványok, a szorongás, a bűntudat megjelenése jól köthető történelmi sorsfordulókhoz, általában veszített háborúkhöz, elnyomáshoz, szegénységhez. Különösen a következő időszakokhoz: az ország török megszállása, a mohácsi vész (1526), az 1848/1849-es szabadságharc bukása, a „második Mohács”-nak nevezett trianoni békeszerződés (1920), illetve a második világháború bukása utáni tudatos politikai bűntudatképzés („bűntudatkeltő kampányok”, Hankiss, 1983. 362.) a „bűnös”, háborús

népről.

A reformkor nemzethalál-gondolata pedig kapcsolatban van Herder nevezetes előrejelzésével (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, 1784–1791), mely a szláv népeknek szorgalmuk és békeszeretetük alapján fényes jövőt jósol – a magyaroknak közeli véget: „A mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán talán majd a nyelvét sem lehet fölfedezni” (idézi Kolozsvári, 1979. 143.). A magyarok közeli pusztulásáról szóló komor jóslata a reformkortól kezdve nagy hatással van a magyarságra. De ez a jóslat indította, illetve erősítette fel a mindmáig legsikeresebb nyelvi modernizációt, a közel száz évig tartó nyelvújítást is.

Karácsony Sándor (1985. 373.) a turáni átokban a belső széthúzás mellett az idegen tisztetét, sőt imádatát is felfedezni véli. Az idegenimádatot (idegenmajmolást) olyan nyelvi jelenségben is fölfedezhetjük, mint az idegen szavak kedvelése. Persze ez a 19. században elsősorban a német, ma pedig az angol szavakra vonatkozik. Az orosz szavakat a magyar mentalitás sohasem kedvelte, nem fogadta be.

A kilencvenes évek politikai szlogenjei között is találunk ilyen pesszimisztikus állításokat, mint: „Nem látjuk az alagút végét”, „Még nem értünk a gödör aljára”.

A történelem, az irodalom, a politika tehát erőteljesen táplálta és táplálja a pesszimizmust, amelynek legteljesebb, leginkább elvont sűrítményét Ady Endre Négy-öt magyar összehajol című versében találjuk:

Itt valahol, ott valahol,
Esett, szép, szomorú fejekkel
Négy-öt magyar összehajol
S kicsordul gúnyos fájdalomukból
Egy ifjú-ősi könny, magyar könny:
Miért is?

És utána, mint a zápor,
Jön a többi könny:
Miért is, miért is, miért is?
S nincs vége könnynek és miértnek.
Fölöttük hahota köszön,
Hahotája, akik nem értenek
S akik sohase kérdik s kérdték:
Miért is?

És csöpög a könny:
Miért is, miért is, miért is?
És hömpölyög fönt a hahota,
Hogy soha, soha, soha.

Ennyi búsulással fényesen
Nyílnék meg az Ég,
Ahol csak Ég és okos üdvösség van.
S itt nem elég.
Itt nem kell, csak a könny

S itt valahol, ott valahol,
Esett, szép, szomorú fejekkel
Négy-öt magyar összehajol.
Miért is, miért is, miért is?

A miértetek egyelőre homályba vesznek, de korszakonként leegyszerűsített, sztereotip magyarázatul szolgál a hungaropesszimizmus. Közéleti személyiségek számos elterjedt „rossz” magyar szokás gyökerét ebben vélik fölfedezni. Eszerint a pesszimiztikus (mélabús) hangulat szorongáshoz, depresszióhoz vezet, amely kedvez az életmódrontó tevékenységeknek. Különösen három következményt magyaráznak ezzel: ezért magas Magyarországon az öngyilkosságok száma, ezért vezet az ország az alkoholistastatisztikákban, ezért fogy a népesség. De mint minden statisztika, ez is csak részigazság, és csak publicisztikus kijelentésre, esetleg mítoszképzésre alkalmas. Összehasonlító vizsgálatok megállapították, hogy Magyarországon csak bizonyos időszakban és helyen volt kiemelkedő, rangelső az öngyilkosság – más időszakokban más országok jártak az élen (pl. Kopp-Skrabiski hozzászólása: Solymosi, 2000. 40.).

A magyarságot hosszú évtizedek óta öngyilkosságra hajlamos népnek tartják. Az 1990-es évek visszaesése után ismét emelkedik az önpusztító hajlam. Hogy az öngyilkosságnak talán mégis van nemzethez való kötöttsége, jelzi, hogy Romániában három, magyarok által sűrűn lakott megyében (Hargita, Kovászna, Brassó) a magyarok között több az öngyilkos. Egyes adatok szerint Los Angelesben arányában sokkal több magyar lesz öngyilkos, mint mexikói, koreai vagy éppen született amerikai. Amikor Magyarország vezette az öngyilkossági statisztikákat, a kutatók felfigyeltek arra, hogy a világviszonylatban is kimagasló nagyszámú dél-alföldi öngyilkosságok láncá nem szakadt meg a trianoni határvonalnál, hanem a Szeged környéki, szinte tömeges méreteket öltő önpusztítás az észak-bácskai területre is áttért (Szentesi Zöld, 2002.). Ezek az adatok azt látszanak alátámasztani, hogy történeti, sőt nemzetkarakterológiai jegyek is felbukkannak e jelenség tárgyalásában.

Ugyancsak igaz ez a szeszital-fogyasztásra. Volt időszak, hogy töményszesz-fogyasztásban a magyarság élen járt (Balázs, 1998. 145.), de ez már ma nem igaz.

A bor és a pálinka ivására számos buzdító szólás él a magyar nyelvben: pl. Igyunk, hogy pirosodjunk!, Pálinkás jó reggelt!, A pálinka adja az erőt, illetve egy vándornóta:

Igyunk egy kis pálinkát
Lemossa az út porát
Igyunk egy kis kadarkát
Lemossa a pálinkát!

Ráadásul a képet árnyalhatja az is, hogy a tömény szesznek lehet egészségmegőrző hatása is.

A 19. század végén egyes területeken megindult, majd a 20. században terjedni kezdődő „egykezés” (csak egy gyermek vállalása) újólag a nemzethalál gondolatát festette a magyarság elé. A népi írók mozgalmától Fekete Gyuláig (és politikusokig) sokakat idézhetnénk. (Pl. „a világ legtragikusabban elvénülő társadalmában a pesszimizmus hiteles életérzésnek tekinthető”

Fekete Gyula hozzászólása, Solymosi, 2000. 19.). A valóban megragadható népességfogyást a 20. század harmincas éveiben a birtokviszonyokkal (ne aprózódjék tovább a birtok), a század végén a családok nem kellő támogatásával, a lakáshelyzet megoldatlanságával, sőt a lakások négyzetméter-számának alacsony voltával magyarázták. Megrázó tény, hogy a magyarországi lakosság évenként egy kisebb város népességével fogy, s 2001-ben a 10 milliós lélektani határ alá esett. De az is tény, hogy a népességfogyás sok más jómódú, fejlett európai országban is számottevő. Aligha lehet csak néhány okra, összetevőre visszavezetni.

A magyar sajátosságok között sokszor emlegetik a csúf beszédet, a vaskos káromkodásokat. Szerintem itt is inkább sztereotípiáról van szó, mert valódi összehasonlító vizsgálatokat még nem végeztek. Ám érdekes, hogy a káromkodásban is sokan történeti okokat vélnek fölfedezni: a magyarok a töröktől tanulták a káromkodást, illetve a 150 éves török uralom alatt a folytonos katonáskodás durvította el az embereket (Györffy, 1983. 449.).

Az Ady által jelzett, nem tudható „miért”-re tehát többféle válasz érkezett: eddig főként történelmi eseményekből, kulturális-politikai-gazdasági hatásokból magyarázták a hungaropesszimizmus jelenségét. Egyes kulturális antropológusok mélyebbre mennek, s a magyar nyelvből, illetve kommunikációból keresik az okokat – abból kiindulva, hogy a nyelv a kultúra reprezentációja. Először a panaszkodó viselkedésnek, kommunikációnak nevezett, a külföldieknek hamar feltűnő jelenségre figyeltek föl. Eszerint a magyarok mintha állandóan panaszkodnának. Már a hétköznapi „hogyan vagy?” udvariassági fordulatra is többnyire keserű választ adnak: „Megvagyok valahogy”, „Kösz, jól”. Vicc is született ebből: „Kifejtenéd?” – „Nem jól” (Balázs, 2001). További pesszimiztikus vagy legalábbis nem vidámságot és örömet mutató válaszok a „Hogyan vagy?” kérdésre: Hát hogy élünk, ha meghalunk?, Holtig csak megélünk valahogy, Megvagyok, mint a gyalogpászuly karó nélkül, Mint szegény ember a gazdag városban, Mint aki egy lóval szánt, Virágjában, mint a rohadt tők, Összevissza, mint zab a zsákban.

Buda Béla (1996. 10.) ezt írja: „A magyar kultúrában nem szabad pozitív eseményről beszélni..., mindig panaszkodni kell, nehogy a sors megirigyelje tőlünk, amink van vagy aminek örülhetnénk. Jellegzetes kommunikációs algoritmus annak a megbeszélése, hogy kinek megy rosszabbul, ki keres a legkevesebbet, kinek nagyobbak az anyagi terhei, kinek bizonytalanabb a jövője...”

Egy érdekes vizsgálat szerint a magyar nyelvben kódolva van a tagadás. Dante Isteni színjátékának különféle fordításait vizsgálták meg, s kiderült, hogy a magyar fordításban van a legtöbb tagadó forma. Tény, hogy a magyar nyelvben létezik a kettős, sőt hármas tagadás (Senki ne tudja meg, Soha senki ne tudja meg). A kutatás elvégzője halvány célzást tesz arra, hogy ez a kommunikációba rejtett tagadás lehet a magyarázata a cselekvésbeli tagadásnak is, hiszen az öngyilkossági krízisben lévők beszédmintájában általában uralkodnak a tagadásra vonatkozó grammatikai, szemantikai és pragmatikai kritériumok (Kézdi, 1987. 87.), végül pedig kimondja: „minél 'tagadóbb' egy nyelv, úgy nő a valószínűsége annak, hogy az elmúlás és megszűnés világnézetét hordozza magában... Ha ez így van, akkor továbbjutottunk az öngyilkossággal kapcsolatos sajátos magyar circulus vitiosus megértésében” (Kézdi, 1987. 89.).

Kézdi egy későbbi kutatásában már öngyilkossági krízisben lévők beszédmintáit vetette össze egy kontrollcsoportéval. Megállapította, hogy a kríziscsoport tagjainak beszédében a tagadásra vonatkozó grammatikai, szemantikai és szöveg jellegű kritériumok előfordulása uralta a megnyilatkozásokat. Az eredmények szabályszerűségeket mutattak fel az öngyilkossági közlemények nyelvtani értelemben vett tagadó jellegében. „Magyar nyelven nem lehet nem

tagadni, ha öngyilkosságról van szó. (...) Nyelvünkben reprezentált kultúránk a tagadást preferálja, amely annak a történelmi helyzetnek és tendenciának tudatosítási törekvése, hogy a valóság (a létezés) nem felel meg a lehetőségeknek (a lényeknek)... Az egyes ember számára – aki ezt a kultúrát sajátította el – a »meghívott halál« a szorongás megszüntetésének természetes, a kultúrából következő... [módja]. Széchenyi István írta öngyilkossága előtt: »Inkább meghalok magyarul, mint másképp éljek.« (Kézdi, 1994. 181, 183.).

Talán ezen alapul a nyelvi megnevezéseknek tulajdonított hatás is. A magyar nyelvben az állapotos asszonyra a legelterjedtebb megnevezés negatív értéket tükröz: terhes (terhe van). A kevésbé elterjedt szinonimák viszont pozitív értéket jelentenek: várandós (vár valamit), áldott állapotban van. Sokan azt föltételezik, hogy a terhesség (várandósság) „teher” volta miatt vállalnak egy ideje Magyarországon kevesebb gyereket. Nyelvtudományi szempontból az efféle okoskodást nem támaszthatjuk alá (Balázs, 2000. 69–70.).

Látható, hogy a magyar mentalitástörténetben a pesszimizmus igen gyakran előforduló, meghatározó jegy. A Magyar Tudomány című folyóiratban 2000-ben Solymosi Frigyes akadémikus körkérdest intézett magyar értelmiségiekhez a pesszimizmus kapcsán. Ebben a különböző szakterületen dolgozó tudósok többsége a romantikus nemzettudat mitológiájába illeszti a hungaropesszimizmust mint általában a nemzeti jellem, a néplélek nehezen körvonalazható jelenségét, de jó alkalmat találnak arra is, hogy valódi társadalmi problémákról beszéljenek a szorongástól az egészségügyön át a boldogtalan gyermekekig (Solymosi, 2000). Jó, hogy a magyar irodalomban megszokott „mégis-morálként” itt is megjelenik, ha csak jelzésszerűen is, az optimizmus. Keszthelyi Lajos Bay Zoltán könyvének címét hozza fel példaként: Az élet erősebb. A könyvet akkor írta, amikor hazájának elhagyására kényszerült (Solymosi, 2000. 29.).

Ahogy említettem, a hungaropesszimizmus szót először az 1990-es évekből adatoltam. Jellemző, hogy nem magyar szó. Aki először hallja, még mosolyog is a szokatlanságán. A jelenség azonban – különféle neveken – több mint ötszáz éve létezik. A szociálpszichológusok említik az önbeteljesítő jóslat jelenségét. Tehát, ha valamiről sokat beszélünk, akkor az valósággá válik, válhat. Bankcsődök kapcsán kimutatták ezt a jelenséget. Mielőtt a misztikum világába tévednénk, szögezzük le: a magyar köztudatban, művelődéstörténetben a hungaropesszimizmus létezik – de ez nem szolgálhat egyszerű magyarázatként jellemző társadalmi szokásokra, problémákra. Herczegh Géza (Solymosi 2000. 23.) írja: „a pesszimizmus (vagy az optimizmus) nem egyszerűen van, hanem többnyire csinálják és a létezését azok állítják, akik egyúttal csinálják”.

A lehetőség tehát bennünk van. Ezt a politikában és a gazdaságban már kezdik felismerni.

Irodalom:

Balázs Géza, 2001. A társadalmi kommunikáció zavarai. (Megj. alatt)

Balázs Géza, 1998. A magyar pálinka. Aula, Budapest

Balázs Géza, 2000. Panaszok a média szóhasználata ellen. 65–74. In: Médianorma. A nyilvános megszólalás esztétikája. Magyar Rádió, Budapest

Buda Béla, 1996. Sémák, algoritmusok és sajátos szabályozó gesztusok a magyar személyközi kommunikációban. 5–15. In: Lipták Ildikó szerk.: Ahogyan I. Marczibányi Téri Művelődési Központ, Budapest

Györffy István, 1983. A káromkodás. 448–452. In: Alföldi népelet. Gondolat, Budapest

- Haniss Elemér, 1983. Társadalmi csapdák – Diagnózisok. Magvető, Budapest (második kiadás)
- Karácsony Sándor, 1985. A magyar észjárás. Magvető, Budapest
- Kézdi Balázs, 1987. A tagadás igenlése. Kortárs, 1987/10 (XXXI.) 81–92.
- Kézdi Balázs, 1994. Önpusztítás és lelki egészség. 174–183. In: Münnich Iván és Moksony Ferenc összeáll.: Devianciák Magyarországon. Közélet Kiadó, Budapest.
- Klaniczay Tibor szerk., 1964. A magyar irodalom története. I. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kolozsvári Grandpierre Emil, 1979. Herder árnyékában. Magvető, Budapest
- Solymosi Figyes (körkérdés, válaszok), 2000. Lehorgasztott fejjel? A magyar pesszimizmusról. Magyar Tudomány 2000/1. 3–67.
- Szentesi Zöld László, 2002. Önpusztító népek. Magyar Nemzet, november 30. 29.

1 A hungaropesszimizmus szó új lelemény. Az újságírásban bukkant fel. Pl. Magyar Hírlap, 1996. február 12. 3. „Horn Gyula miniszterelnök kijelentette, hogy itt az ideje, hogy a 'hungaropesszimizmus' helyett a 'hungarorealizmus' jellemezze a magyarokat.”, Magyar Hírlap, 1996. november 15. 13. „Mielőtt úrrá lenne rajtunk a hungaropesszimizmus, a 'nekünk-soha-semmi-nem-megy' szemlélet...”

2 Az átok szó a magyar líra 50 klasszikusánál 464-szer fordul elő. Verstár '98. Arcanum Adatbázis